

کالج فورت ویلیام در بنگال و دستاوردهای آن در مطالعات خاورشناسی

قسور عباس خان

استاد یار گروه تاریخ و مطالعه تہذیب، دانشگاه بہائالدین زکریا مولتان، (نویسنده مسؤل)

سمیع اللہ

استاد یار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه جی سی فیصل آباد

فوزیہ بی بی

استاد یار، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مینیجمنٹ و تکنالوژی لاہور

چکیدہ

کالج فورت ویلیام یکی از مہمترین نہادہای آموزشی در دور حکومت بریتانیا در ہند بود. این کالج در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱۴ق توسط فرماندار ہند لرد ریچارد ولسلی با ہدف آموزش و تربیت کارمندان کمپانی ہند شرقی، آشنایی با زبانہا و فرہنگہای ہندی و تربیت افرادی برای ادار دولت ہند بریتانیا، در کلکتہ بنا شد. کالج برنامہ آموزشی خود را با مطالعات شرقی و غربی آغاز کرد، اما پس از تسیس کالج بیلیبری در بارتفورد شایر توسط کمپانی در سال ۱۸۰۶م، برنامہ مطالعات غربی بہ آن کالج انتقال یافت و کالج فورت ویلیام تنہا عہدبدار مطالعات شرقی شد. در این نہاد مطالعات شرقی، دانشمندان انگلیسی- و ہندی بہ تحقیق در زمین ادبیات، تاریخ، جغرافیا و زبانشناسیتاریخی اشتغال داشتند. در این جستار دستاوردهای کالج فورت ویلیام در مطالعات خاورشناسی و آثار و پیامدہای فعالیت آن بررسی شدہ است.

واژہ های کلیدی: ریچارد ولسلی، شرق شناسی، کالج فورت ویلیام، مطالعات شرقی، ہند بریتانیا، ہند شناسی.

مقدمه

کمپانی هند شرقی در ۳۱ دسامبر سال ۱۶۰۰ میلادی با هدف تجارت وارد بند شد و از همان آغاز دفاتری برای ممورین و انباریابی برای نگهداری کالای خود در اطراف شهر بای بمب، کلکته و مدراس ایجاد کرد. این کمپانی به تدریج با وارد کردن اسلحه به هند، به طور پنهان قدرت نظامی و نفوذ استعمارگران خود را گسترش داد و سپس وارد منازعات سیاسی در هند گردید. رابرت کلايو (۱) فرماند انگلیسی- با بندوبای بنگال که از فرمانروایی سراج الدوله (نواب بنگال) به تنگ آمده بودند متحد شد و همچنین با سازش میر جعفر یکی از فرماندهان سراج الدوله، ارتش بزرگ بنگال را در نبرد پلاسی (۲۳ ژوئن ۱۷۵۷) شکست داد. انگلیسیها پس از انعقاد بیان پاریس (۱۷۶۳م) هند را رسماً در اختیار خود گرفتند. (۲) سپس پیروزی ارتش انگلیسی علیه ارتش متحد شاه عالم دوم (شاه مغول دہلی)، شجاع الدوله (نواب اوده) و میر قاسم (نواب بنگال) در جنگ بوکسار (۱۷۶۴م) سلط آنها را در هند استحکام بخشید. در پایان قرن هجدهم اشغال بیهار و اوریس و همچنین پیروزی بر سلطان تیپو (حاکم میسور) در سال ۱۷۹۹م، سرنوشت هند را برای در افتادن به دامن استعمار، رقم زد. کمپانی هند شرقی بعد از جنگ بای متعددی با کمپانی تجاری فرانسه، نواب بای مسلمان و راجابای هندو، به قدرت سیاسی بزرگی تبدیل شد و تا سال ۱۸۵۷ بر هند استیلا یافت. در این سال دولت بریتانیا، هند را رسماً ضمیم متصرفات خویش ساخت و هند تا آزادی و تجزیه (۱۹۴۷) در تصرف بریتانیا بود.

پیش از تسیس مدارس انگلیسی در هند، هندوان، مسلمانان و سیکها مدراسی به نام مکتب، پتیشالا (۳) و گرخی (۴) داشتند. (Matthai, 1915: 46) نخستین نهادی علمی که دولت کمپانی هند شرقی در این سرزمین تسیس کرد مدرسه کلکته (۵) و کالج سانسکریت بنارس (۶) بود. (Basu, 21) وارن باستینگر (۷) (۱۷۳۲-۱۸۱۸) نخستین فرماندار هند در سال ۱۷۸۱م مدرسه کلکته را بنیاد نهاد و این مدرسه را فقط به یادگیری فقه اسلامی (حقوق) به زبان عربی و فارسی اختصاص داد. (Riddick, 2006: 157) همچنین جوشان دنکن (۸) (۱۷۵۶-۱۸۱۱) در سال ۱۷۹۱م کالج سانسکریت را تسیس کرد که در آن حقوق هندی به

زبان سانسکریت آموزش داده می شد. (Nurullah and Naik, 1943: 47) هدف اصلی بر دو نهاد آموزشی، تربیت دستیاران بندی برای قضات انگلیسی- به منظور تبیین مسایل حقوقی مسلمانان و هندو با بود. (Mahmood, 1895: 21) این مرکز آموزشی، پیش از تاسیس کالج فورت ویلیام تنها مراکز آموزشی در هند بودند که توسط کمپانی تسیس گردیدند و با بودجه دولتی اداره می شدند.

فورت ویلیام قلعه های بزرگ و وسیع بر ساحل شرقی رودخانه بوگلی (۹) از شاخه های عمده رودخانه گنگ است. در اواخر قرن هفدهم، هنگام تهاجم افغانها به بنگال و غارت کردن بازارها از جمله بازار قاسم، نواب بنگال به کمپانی هند شرقی اجازه داد برای حفظ کالای تجاری خود قلعه های بسازد. (Riddick, 2006: 13) بر اساس این اجازه، قلعه "فورت ویلیام" که به نام شاه وقت انگلستان، ویلیام اول نامیده شد در سال ۱۶۹۷م در کلکته بنا شد. پس از تسلط کمپانی هند شرقی بر هند در نیم دوم قرن هیجدهم بر این قلعه به عنوان مرکز و پایتخت آن انتخاب شد. در ۱۸ اوت (۱۰) سال ۱۸۰۰م/۱۲۱۴ق در این قلعه کالجی به نام "کالج فورت ویلیام" (۱۱) توسط لرد ریچارد ولسلی (د. ۱۸۳۷) فرماندار هند (ح: ۱۷۹۸-۱۸۰۵م)، تاسیس شد. بر چند کالج در ۱۸ اوت بنا نهاده شد اما تاریخ رسمی تاسیس آن، ۴ مه سال مذکور اعلام شده است زیرا ۴ مه اولین سالگرد پیروزی بریتانیا بر تیپو سلطان (ح: ۱۱۹۷-۱۲۱۳/۱۷۸۲-۱۷۹۹) حاکم میسور در جنگ سرینگا پتم (۱۲) بود. لرد ولسلی کالج فورت ویلیام را برای تربیت افسران و مدیران جوان کمپانی و اراده آموزش زبانهای هندی، تاریخ، فقه مسلمانان و هندو با و افزایش آگاهیهای زیست محیطی آنها تسیس کرد. وی تاکید داشت که افسران و کارمندان دولتی ایالت بمبه و مدراس نیز بایستی در این کالج آموزش یابند تا یکنواختی در تربیت افسران وجود داشته باشد. (Misra, 1959: 390) همچنین وی مدعی بود که قصد دارد با اراده آموزش عمومی در این کالج، مردم هند را از فساد و راحت طلبی همیشگی و اتلاف وقت ربایی بخلشد. (Bayly, 2008: 1/83) ولسلی، کالج فورت ویلیام را با وجود مخالفت مدیران کمپانی (۱۳) تاسیس کرد. به گفته ویلیام کری (۱۴) استاد برجسته این کالج، اهمیت و ضرورت تسیس چنین کالجی در این بود که جوانان انگلیسی- زبان، یکجا به فراگیری زبانهای مختلف هندی می پرداختند زیرا پیش از این در انگلستان یا

هیچ جای دیگر، مدرسه یا کالجی وجود نداشت که در آن دہہا زبان ہندی یکجا آموزش داده شود. (Kopf, 1969:47,90)

پیشین تحقیق

مطالعاتی کہ تاکنون دربارہ کالج فورت ویلیام صورت گرفته، بیشتر در حوز نقش این کالج در مطالعات مربوط بہ زبان و ادبیات اردو است. از جملہ این آثار کتابی است دربارہ زندگینامہ اردو نویسندگان کالج فورت ویلیام بہ زبان اردو با عنوان "ارباب نثر اردو: تذکر تحقیقی و انتقادی نثر نویسندگان اردو کالج فورت ویلیام" (۱۵) تالیف مولوی سید محمد. در این کتاب فعالیت علمی و زندگینامہ دانشمندان اردو زبان کہ در کالج فورت ویلیام، در کار تدریس، تالیف، ترجمہ، تصحیح و چاپ آثار با گیلکریست (استاد ممتاز و رئیس گوہر زبان اردو در کالج فورت ویلیام) همکاری داشتند و بہ عنوان منشی شناختہ می شدند، بررسی شدہ است. از جملہ افرادی کہ در این اثر بہ آنها پرداختہ شدہ، می توان بہ میر شیر علی افسوس، میر بہادر علی حسینی، اکرام علی، مظہر علیخان ولا، میرزا کاظم علی جوان، میر امن دہلوی و خلیل اللہ خان اشک اشارہ کرد. کتاب دوم با عنوان "داسستانہای نثری کالج فورت ویلیام" (۱۶) تالیف عفت زرین است کہ در آن آثار نثری اردو و سبک نگارش آنها مورد پژوهش قرار گرفتہ است. کتاب سوم تالیف نادم سیناپوری است با عنوان "کالج فورت ویلیام و اکرام علی". (۱۷) این اثر، بررسی زندگی و کارنامہ علمی اکرام علی یکی از ادیبان اردو وابستہ بہ این کالج است. کتاب دیگر بہ اسم "کالج فورت ویلیام: نہضت و تاریخ"، نوشتہ وقار عظیم (۱۸) بہ زبان اردو است. در این کتاب اوضاع آموزشی ہند بہ ویژہ شہر کلکتہ کہ با تسیس کالج بہ عنوان مرکزی برای جریان و نہضت علمی شناختہ می شد، بررسی شدہ است.

مقالہای در زمینہ نقش کالج در نثر اردو و فارسی بہ عنوان "ساختار کالج فورت ویلیام و عملکرد آن با رویکرد نثر اردو و زبان فارسی" (۱۹) نیز توسط وفا یزدانمنش بہ زبان فارسی بہ چاپ رسیدہ است. در این مقالہ، خدمات علمی و ادبی کالج در خصوص زبان اردو، تاریخچہ نثر این زبان، تثیر فارسی بر شکلگیری نثر اردو و خدمات علمی گیلکریست

(۲۰) بررسی شده است. علاوه بر این، در مدخل "کالج فورت ویلیام" در دایرالمعارف اسلام (۲۱) نیز کارنامه سی سال فعالیت کالج، نشیب و فراز آن و مختصر- از حالات زندگی لرد ولسلی، لرد گلکریست و همکاران هندی او (منشیها) بررسی شده است. از آنجا که در هیچ یک از نگاشته‌های قبلی، نقش کالج در گسترش دانش شرقشناسی بررسی نشده، در این مقاله سعی شده است به این مهم پرداخته شود.

ساختار اداری و علمی کالج فورت ویلیام

در آغاز، لرد ولسلی فرماندار بند خود سرپرستی کالج را به عهده گرفت ولی ریاست کالج را به گیلکریست (۲۲) سپرد. رئیس کالج که پراوست نامیده می شد لزوما باید از کشیشهای کلیسای انگلیس انتخاب میشد. در طول حیات کالج بسیاری از پروستهای آن، کشیش و دانش آموخت دانشگاههای مهم بریتانیا بودند. (تاراجند، ۲۰۰۱: ۱۵۷/۲)

کالج فورت ویلیام فعالیت آموزشی خود را با راباندازی دپارتمان زبانهای آسیایی (۲۴) که شامل گروههای زبان بنگالی، سانسکریت، عربی، فارسی و گندوستانی (اردو) بود، آغاز کرد. اگرچه برای زبان مراتهی، تلگو، تامیل و چینی گروه مستقلی وجود نداشت، اما این زبان با نیز در کالج تدریس می شد. (Datta, 2003: 1/ 758) هر یک از این گروهها به وسیله یک استاد و دو دستیار اداره می شد. ریاست گروه زبان فارسی که در آن دوره به عنوان زبان اداری هند (۲۵) نیز مورد استفاده قرار می گرفت، بر عهد نیل ادمونستن بود. لرد ولسلی، جان بیلی (۲۶) را که بعد از ویلیام جونز بهترین عربیدان به شمار می رفت، به ریاست گروه عربی برگزید. ریاست گروه زبان اردو به دست بند شناس بزرگ جان گیلکریست (۱۷۵۹-۱۸۴۱م) سپرده شد. کولیبروک (۲۸) مستشرق معروف، به عنوان رئیس گروه زبان سانسکریت انتخاب شد. ویلیام کری (۱۸۳۴-۱۷۶۱) که متخصص چندین زبان هندی از جمله بنگالی، فارسی، سانسکریت و مراتهی بود از طرف فرماندار بند لرد ولسلی به ریاست دپارتمان زبانهای آسیایی انتخاب شد. تمام گروههای مذکور زیر مجموعه این دپارتمان قرار گرفته، اداره می شد. (Mahmood, 1895: 24)؛ (Riddick, 2006: 242,247)

به تدریج مطالعه و تدریس در حوزه های دیگر چون اخلاق، ادبیات انگلیسی- مدرن و کلاسیک، اقتصاد سیاسی، تاریخ باستانی هند، تاریخ معاصر و باستان اروپا، جغرافیا، گیاه شناسی، ریاضیات، زبانهای مدرن اروپا، شیعی، فرهنگ، فقه اسلامی، فیزیک، قانون انگلیسی، قانون هندو و ستاره شناسی نیز در کالج رواج یافت. (KumarDe,1919:122)

کتابخانه کالج آثار ارزشمندی در خود جای داده بود. غنای کتابخانه از راه های گوناگون صورت می گرفت. بجز ابدای مردمی کتابهای خطی و نسخهای کمیاب، کالج برای ابداف علمی اقدام به جمع آوری نسخ خطی قدیمی از سراسر جنوب آسیا کرد. مشخصات هر کتاب به سه زبان اردو، بنگالی و فارسی ثبت می شد. کتابخانه کالج فورت ویلیام بهمچنین دست نوشته بایی به زبان انگلیسی- داشت. (Wolpert:2006:1/67) یک سال پیش از تسیس کالج، تیپو سلطان در جنگ سرنگایم (۲۹) به دست ارتش کمپانی کشته شد و در میان گنجینه های کاخ وی کتابخانه های ارزشمند نیز وجود داشت. این کتابخانه که شامل بسیاری از نسخهای خطی نفیس و جالب بود، به کالج جدید فورت ویلیام منتقل شد. برخی از کتابهای آن متعلق به پادشاهان بیجاپور و گلکنده بود. بدین جهت، کتابخانه کالج که دارای ۲۹۹۰ نسخه خطی با ارزش بود، به مخزن بزرگی از ادبیات هند تبدیل شد. (Oswell:1908:186/4 ۱۹۰۸)

در طول دور فعالیت سی سال کالج (۳۰)، در دیپارتمان زبانهای آسیایی علاوه بر کشیشهای انگلیس، استادان و همکاران هندی نیز مشغول به کار بودند. نخستین بار در این دیپارتمان دوازده استاد استخدام شدند که بعداً تعدادشان به ۲۵ تن رسید. تنها در ظرف ۵ سال نخست یعنی تا سال ۱۸۰۵ در مجموع دوازده گروه آموزشی مختلف تاسیس شد. سطح حقوق کارکنان کالج یکنواخت نبود به طوری که حقوق اعضای هیات علمی اروپایی از ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ روپیه مابانه در نظر گرفته شده بود، در حالی که همکاران و دستیاران هندی آنان از ۳۰ تا ۲۰۰ روپیه حقوق دریافت میکردند و این دستمزد برای هندیان در مقایسه با جاهای دیگر مبلغ مناسبی به شمار می رفت. (Rahaman,2013:122) اگرچه در برنامه ریزی اولیه کالج، ارأء آموزش زبان و فرهنگ بومی تنها برای کارمندان انگلیسی- در نظر گرفته شده بود ولی به تدریج، کالج به نخستین مرکز مهم شرق شناسی در هند تبدیل شد و بسیاری از

پژوهشگران هندی و انگلیسی، در زمین زبان شناسی، مشغول به کار پژوهشی شدند. دانشجویان اروپایی در این کالج علاوه بر یادگیری زبانهای هند از جمله اردو، بنگالی، تامیلی، تلگو، سانسکریت، عربی، فارسی و مراتهی، زبانهای جدید و کلاسیک اروپایی (انگلیسی، لاتینی و یونانی)، تاریخ دوره اسلامی و باستان بند، تاریخ جدید و گذشته اروپا، جغرافیای جهان و ریاضیات را نیز فرا می گرفتند. (Kopf, 1969: 48) به علاوه زمینه تحصیل دانشجویان هندی نیز در کالج فراهم شد و آنان از این راه با تاریخ و فرهنگ گذشت خویش آشنا شدند.

فعالیت های علمی

الف- استادان و دانش آموختگان

ویلیام کری به عنوان برجسته ترین استاد کالج، کتابهایی برای مواد درسی به چاپ رساند. وی به طور مسیونر، آموزهای مسیحیت را به بنگالی و دیگر زبانهای محلی میان مردم تبلیغ می کرد. شرق شناس دیگر به نام جان لیدن (۳۱) در این کالج استاد زبان اردو بود اگرچه وی زبان فارسی و سانسکریت را نیز به نیکویی میدانست. کولیبروک علاوه بر زبان سانسکریت حقوق هندوی را تدریس میکرد. جی. اچ. بارلو (۳۲) نیز استاد حقوق کالج بود. (Riddick, 2006: 247, 286) رام رام باسو، تاریخچرن میترا و مریتنجای بیدالانکا (۳۳) از جمله معروفترین اساتید بنگالی این کالج بودند که با کمک این صاحب نظران کالج توانست نثر زبانهای بومی را ارتقا بخشد (Bayly, 2008: 2/176).

از دانش آموختگان برجسته کالج که از جمله شرقشناسان مشهور در قلم نوردبم، به شمار می روند، میتوان به دلبلیو دلبلیو برد، آر. براون، تی. فوتیسکیو، اچ. پی. باتن، اچ. مکزی، ایم. بی. مارتین، سی متکالف، اچ. تی. پرینسپ و اچ شکسپیر (۳۴) اشاره کرد. یکی از چهره های بزرگ و سرشناسی که از سنت فکری بنگال و از دانشجویان این کالج محسوب میشود اکشه کمار داتا (۱۸۸۳-۱۸۲۰) است که در واقع تربیت شده همین مرکز بود. (Wolpert, 2006: 1/134) شخص دیگر به نام اشوارچندرا (۱۸۲۰-۱۸۹۱)، که "قهرمان ملی" به شمار

می رود، تحصیل کرد این کالج بود و زبان سانسکریت را بهانجا آموخت. او همچنین در کالج فورت ویلیام تدریس میکرد و اصلاحاتی در سیستم آموزشی آن انجام داد که بدون آن اصلاحات، کالج نمیتوانست پیشرفت علمی داشته باشد. او از انتشار آثار ادبی بنگالی و موضوعات سنتی بمچون تاریخ، ریاضیات و فلسفه طبیعی پشتیبانی میکرد. (Wolpert, 2006: 1/135)

بعضی از دانش آموختگان، استادان و پژوهشگران این کالج، به عنوان زبان شناس و شرق شناس بزرگ مشهور شدند. آثار و ایدههای آنها مورد توجه شرق شناسان بعدی قرار گرفت. (Matthai, 1915: 239) در واقع کالج فورت ویلیام در نیم اول قرن نوزدهم به عنوان بزرگترین مرکز آموزش و زبان-شناسی در شبه قار هند محسوب می شد.

ب- تالیف و ترجمه

کالج فورت ویلیام، نهاد آموزشی صرف نبود، بلکه مرکز تلیف، تصنیف و ترجمه آثار علمی نیز بود. استادان در این کالج علاوه بر کار تدریس به پژوهش نیز می پرداختند، به همین دلیل است که در آن کتابهای زیادی در زمین فرہنگ لغت، تاریخ، اخلاق، مذهب و داستان نوشته شد. به منظور تشویق نویسندگان، به کتابهای تلیفی جوایزی تعلق میگرفت. (Roebuck, 1819: 9) چون کتابهای دستور زبان و لغتنامه، نخستین نیاز شرق شناسان برای آموزش زبانها و مطالعات شرقی تلقی میشد، بر تلیف این نوع آثار تاکید شد و استادانی چون ویلیام کری و جان گیلکریست آثاری در این زمینه نوشتند. کری از پیشگامان نثر بنگالی جدید محسوب میشد و کتابهای مهمی در ادبیات، لغت و دستور این زبان نوشت. (تاراجند، ۲۰۰۱: ۱۵۸/۲) برای فراگیری آسان زبانهای مختلف، کتابهای داستان کوتاه نیز توسط نویسندگان هندی نوشته شد. اسامی تعدادی از کتابها مربوط به زبانهای هندی از جمله اردو، پنجابی، بنگالی و سانسکریت که با تلاش افراد وابسته به کالج فورت ویلیام تدوین شد، از این قرار است: لغت نامه بنگالی-انگلیسی (۳۵)، لغت نام مراتهی (۳۶)، دستور زبان پنجابی (۳۷)، دستور زبان کرناتک (۳۸)، مجموعه واژههای اصیل زبان مراتهی (۳۹) و دستور زبان تلوگو (۴۰): همه اینها توسط ویلیام کری تدوین شد. (Kumar De, 1919:)

130-131) در این زمینه جان گیلکریست به عنوان نویسنده کتابهایی همچون لغت نام اردو-انگلیسی، دستور زبان اردو، و زبان شناسی شرقی (۴۱)، پیشگام بود. کتابهایی چون "صرف اردو" (دستور زبان اردو) تالیف مولوی امانت‌الله (۴۲)، "باغ اردو" (بر اساس گلستان سعدی) تالیف میر شیر علی (۴۳) و "گل و صنوبر" تالیف باسط خان باسط (۴۴) نیز برای دانشجویان این کالج به نگارش درآمدند. (Pritchett, ۱۹۹۱: ۱۰,۱)

در سالنامه کالج فورت ویلیام فهرست آثار متعددی که در زبان و ادبیات فارسی، اردو، عربی، سانسکریت و حتی زبانهای محلی هند به کوشش نویسندگان کالج فورت ویلیام تالیف، ترجمه یا تصحیح شد، یافت می شود. اسامی آثار فارسی همچون شابنامه فردوسی، شرح سکندرنام خواجه نظامی (۴۵)، انوار سہیلی ملا حسین واعظ کاشفی (۴۶)، دبستان مذاهب (۴۷) ملا محمد محسن فانی (۴۸)، حقایق البلاغہ میر شمس الدین دہلوی (۴۹) و بسیاری از آثار دیگر نیز که نخستین بار در هند چاپ شد، در آن فهرست دیده میشود. (Roebuck(appendix), 1819: 36-37)

ج- سبک نگارش

پیش از فعالیت نشر و چاپ توسط دانشمندان کالج فورت ویلیام، تعداد آثار منتشر در زبانهای هند محدود بود و کتابهایی نیز که وجود داشت نثری دشوار و تکلف آمیز داشت. این تکلف در سبک نگارش از آن جهت بود که هر نویسندہای میخواست توانایی خود را برای بیان دانش و فضل نشان دہد، واژہای سنگین در نثر بہ کار میرد. اما کالج فورت ویلیام خدمت بزرگی بہ سبک نگارش انجام داد، بہ طوری کہ سبک سادہ و روان در نگارش یکی از ویژگیہای متمایز نوشتہہای نویسندگان این کالج تلقی میشود. (تاراجند، ۲۰۰۱: ۱۶۴/۲)

پیش از آن زبانهای هند عمدتاً برای شعر و ادب، و تبلیغ دین و اخلاق بود، در کالج موضوعات علمی از جمله تاریخ، جغرافیا، علوم و حساب نیز به این زبانها نوشته میشد. در نتیجہ فعالیت این کالج صدہا کتاب از زبان انگلیسی بہ زبانهای سانسکریت، فارسی، بنگالی، ہندی، ہندوستانی(اردو) بہ سبک روان و سلیس ترجمہ شد. این سبک نگارش سادہ و عام

فہم آثار جدید موجب شد کہ شرق شناسان اروپایی ہنگام زبان آموزی بہ راحتی آنها را بخوانند و سپس آثار ہندی دربارہ تاریخ، داستان، دستور، علم فقہ، فلسفہ شرقی، علم اخلاق و شعر از سانسکریت، عربی و فارسی بہ زبانہای خود برگردانند. (Misra, 1959: 394)

د- نشر و چاپ

با تشویق و ہمکاری کالج فورت ویلیام تکنولوژی چاپ و نشر کتابہای بومی و انگلیسی آغاز شد و در سال ۱۸۰۰م در شہر سیرامپور چاپخانہای بہ نام "نشر مسیونری سیرامپور" (۵۰) با تلاش ویلیام کری و ویلیام وارد تسیس شد. نخست، چاپ و نشر آثار تحقیقی کالج با ہمکاری انتشارات سیرامپور و انجمن آسیایی بنگال (۵۱) آغاز شد و سپس جان گیلکریست استاد معروف کالج در سال ۱۸۰۲م چاپخانہ بہ اسم "نشر ہندی" (۵۲) در کلکتہ تسیس کرد. وی برای تمین مواد درسی کالج فورت ویلیام، ترجمہ کتابہای انگلیسی بہ زبانہای ہند و برعکس، را در آن بہ چاپ رساند. در سال ۱۸۰۵ متیو لامزدن (۵۳) استاد فارسی و عربی کالج، با کمک مالی کمپانی ہند شرقی، چاپخانہای دیگر بہ ویژہ برای چاپ آثار فارسی بہ اسم "انتشارات فارسی" (۵۴) در شہر کلکتہ تسیس کرد. (Riddick, 2006: 200) لامزدن بہمان کسی است کہ، با استفادہ از حدود ۲۸ دستنویس متخر از شاہنامہ و با ہمکاری چند تن از دانشمندان محلی ہند کہ بر زبان فارسی تسلط داشتند مجلد اول شاہنامہ فردوسی را تصحیح و در سال ۱۸۱۱م، در کلکتہ چاپ کرد. وی کتابہایی دربارہ دستور زبان فارسی و عربی را نیز نوشت و بہانجا بہ چاپ رساند. (Roebuck(appendix), 1819: 36)

Buckland, 1906: 255) چاپخانہای سیرامپور و کلکتہ سہم زیادی در استوار کردن پایہ زبانہا و ادبیات ہند داشتند و در نشر آثار مربوط بہ موضوعات مختلف و بہ ویژہ نثر اردو،

نقطه عطفی در تاریخ هندبریتانیا به شمار میروند. در ظرف دو دهه نخست فعالیت علمی خود، کالج ۳۷ جلد کتاب به زبان اردو، ۲۴ کتاب به سانسکریت، ۲۰ جلد کتاب به عربی، ۱۸ جلد کتاب به فارسی و ۱۸ جلد کتاب به بنگالی به چاپ رساند. (Datta, 2003: 1/ 758)

جان گیلکریست، به افراد وابسته به کالج تشویق می کرد تا آنها در بند شناسی کتابها بنگارند و به چاپ رسانند. وی چندین جلد کتاب به عنوانهای مختلف برای کمک به جوانان کمپانی به رشته تحریر در آورد. خدمات چهار سال گیلکریست در کالج فورت ویلیام، دوره طلایی در زمین انتشار نثر مدرن تلقی میشود. دو اثر از استادان بمکار بندی وی "باغ و بهار" نوشت میر امن دبلوی (۵۵) و "اقیانوس عشق" نوشت لالو جی لال (۵۶)، به ترتیب از آثار اولیه در نثر مدرن اردو و بندی به شمار میآیند. در واقع مواد آموزشی عمدی که در نهادهای آموزشی بند مورد استفاده قرار می گرفت یا مستقیماً در این کالج تولید میشد و یا به وسیله بمکاری کالج با نهادهای دیگر بند همچون انتشارات سیرامپور و انجمن آسیایی بنگال به دست میآمد. (Rahman, 2013: 123)

دستاورد ها و پیامدهای فعالیت کالج

کالج به عنوان مهمترین نهاد شرقشناسی و به ویژه هندشناسی تاثیر زیادی بر نظام آموزشی انگلیس و مطالعات شرقی در هند داشت. بر اثر فعالیت این کالج، ادبیات هند وارد دوره جدیدی شد. برخی از مدیران کمپانی همچون چارلز گرانث (د. ۱۸۲۳)، معتقد بودند که کالج فورت ویلیام علاوه بر بزمینه سنگین، با ایجاد اندیش ملی گرایی تاثیر مضر بر مردم بومی خواهد داشت لذا برای جلوگیری از این خطر احتمالی و کاهش فعالیت و عملکرد کالج فورت ویلیام، کالج هیلیری در برتفوردشایر (۵۷)، را به منظور آموزش زبانهای هند به وجود آوردند. با این حال، کالج فورت ویلیام به آموزش زبانها و ادبیات بندی یا به مفهوم گسترده به هند شناسی به عنوان بخشی از مطالعات شرق شناسی ادامه داد. (Rahman, 2013: 122-123). اگرچه پیش از تسیس کالج فورت ویلیام در کلکته، مدرس کلکته (در سال ۱۷۸۱م) و انجمن آسیایی بنگال (در سال ۱۷۸۴م) در این شهر به وجود آمده بود اما روشن فکری بومی که از آن در منابع به اصطلاح "رسانس بنگال" یاد میشود (۵۸)،

تنها پس از آغاز فعالیت این کالج پدید آمد. اگرچه تسیس کالج برای تمین نیازهای سیاسی بود ولی وقتی دیدند فعالیت آن موجب بیداری بندیان شده، به فکر تعطیلی آن افتادند. (Bayly, 1/162: 2008)

از اوایل قرن نوزدهم متفکران بنگالی همچون رام موہنرای درگیر مسائل اجتماعی، سیاسی و اعتقادی شدند و این تحت تاثیر فعالیت کالج فورت ویلیام بود. گسترش روزنامه‌ها و نشریات ادواری، تشکیل انجمن‌ها و نهضت‌های اصلاحی، مذهبی و اجتماعی، رشد ادبیات مدرن هندی، گسترش آموزش غربی و ظهور ایدئهای ناسیونالیستی از پیام‌ها و دستاوردهای عمده فعالیت این کالج بوده است. همچنین کالج به عنوان یک رابط بین نهادهای مختلف از جمله انتشارات مسیونری سیرامپور و انجمن آسیایی کلکته عمل کرده است.

اگر بعضی از مرخان از جمله داوید کوف در اثر خود "شرق شناسی بریتانیایی و رنسانس بنگال" (۵۹)، بیداری فکری بنگال را سزاوار تعبیر "رنسانس" دانسته‌اند و نقش این کالج را در این بیداری دخیل میدانند، مبالغه نیست و واقعیتی ملموس دارد. با الگوگیری از کالج فورت ویلیام، کالج‌های دیگری نیز در بنگال راه اندازی شد. تسیس کالج بندو (۶۰) در کلکته توسط موہنرای در سال ۱۸۱۷م، نتیجه آموزش غربی و به تشویق استادان کالج فورت ویلیام بود. پخش متون مقدس بودایان، مسلمانان و هندوان در سراسر جهان نیز در اثر تلاش‌های افرادی وابسته به این کالج بود. همچنین در هند یک طبقه دانشمندان چند زبانه تربیت شد که در هر دو علوم شرقی و غربی مهارت داشتند. با تلاش این افراد سنت روزنامه نگاری در بنگال آغاز شد و روزنامه‌هایی با عنوان سمباد کومودی (۶۱)، پارتون (۶۲) و اصلاح طلب (۶۳) راه اندازی شد. (Wolpert, 2006: 1/134)

فعالیت کالج به سبب پشتیبانی مدیران ارشد کمپانی بود که از آغاز تسیس کالج تا دہ سوم قرن نوزدهم، دائما پیگیر برنامه آن بودند. فرماندار هند و احیاناً یکی از مقامات ارشد دولتی، سالی یک بار به بررسی فعالیت آموزشی کالج مینشست و مسایل اختلافی و پیشنهاداتی برای پیشبرد مطالعات شرقی، توسط دانشمندان به حضور وی اراء می شد. بعد از بحث طولانی و سودمند، فرماندار هند درباره برنامه آموزشی سال آتی تصمیم میگرفت. هدف دیگر این نوع

جلسات سالیانه، قدردانی از دانشآموختگان موفق، استادان پرکار و نویسندگان ممتاز کالج و سپس تقدیم جوایز به آنان بود. این جلسات علمی در رشد و ارتقای مطالعات شرقی بسیار مثر بوده و گزارش مفصل آنها به عنوان "تفصیل مشاجر عمومی در زبانهای شرقی مع سخنان فرماندار بند به عنوان بازرس کالج" (۶۴) در اثر ارزشمند "سالنامه کالج فورت ویلیام" (۶۵) که توسط توماس روییک (۶۶) نگاشته شد، وجود دارد. (Roebuck, 1819: 30,58,297,435)

عوامل رکود و پایان کار

هیئت مدیران کمپانی همواره از بزینههای کالج ناراضی بودند، لذا پس از برگشت ولسلی به انگلستان کالج به مشکلات شدید مالی گرفتار شد. دیگر این که مدیران کمپانی کالج را عمدتاً برای بهره گیری سیاسی و تمین نیازهای اداری تسیس کرده بودند در حالی که استادان شرقشناس، کالج را بیش از حد به فعالیت شرق شناسی سوق دادند. با وجود همه مشکلات، کالج توانست به عنوان یک نهاد شرق-شناسی تا حدود نیم قرن حیات علمی خود را ادامه دهد. در دور فعالیتش که نسبتاً کوتاه هم بود، کالج موفق شد یک مسیر جدید برای خدمات علمی طی کند و در نهایت زمینه را برای تعامل بیشتری بین فرهنگ و تمدن شرق و غرب، فراهم نماید. (Kopf, 1969:152)

تسیس کالج دیگری توسط کمپانی در انگلستان به نام "کالج بند شرقی" (۶۷) در شهر بیلیری (۶۸) در سال ۱۸۰۶م موجب کابش ابمیت و ضرورت کالج فورت ویلیام شد. در آغاز، اگرچه فارغ التحصیلان کالج بیلیری، آموزش زبانهای شرقی را در کالج فورت ویلیام فرا میگرفتند، اما با گذر زمان رقابت این کالج با کالج فورت ویلیام و همچنین تشکیل کتابخانه عمومی کلکتہ (۶۹)، که در حال حاضر به کتابخانه ملی هند معروف است، موجب کم رنگ شدن ابمیت کالج فورت ویلیام شد. زیرا در سال ۱۸۳۶م بیش از ۴۰۰۰ کتاب و نسخه خطی کتابخانه فورت ویلیام به دستور فرماندار هند لرد متکاف (۷۰) به کتابخانه عمومی انتقال یافت. سپس فرماندار بند ویلیام بینتنک نیز حاضر نشد بودجه و حمایت مالی را برای پروژه بای علمی و نوشتن و انتشار کتاب به زبانهای بومی تمینکند. بینتنک در سال ۱۸۳۶ سیاست

آموزشی کمپانی را اراده آموزش عمومی به زبان انگلیسی اعلام کرد و فعالیت کالج بسیار محدود گردید و در نتیجه برنامه شرقشناسی کالج در سال ۱۸۳۰م تعطیل شد. (Datta, 2003: 1/) 758) بیئت مدیر کمپانی(۷۱) نیز با بیئت کنترل کالج(۷۲) اختلافاتی پیدا کرد. کالج به صورت یک نهاد بسیار ضعیف تا دو دهه دیگر به حیات خود را ادامه داد و در نهایت به دستور لرد دالھوزی(۷۳) به طور رسمی پس از فعالیت بیش از نیم قرن در تاریخ ۲۴ ژانویه ۱۸۵۴ برای همیشه تعطیل شد. (Misra, 1959: 394) لرد ولسلی بنیانگذار کالج که خود پژوهشگر و محقق علوم کلاسیک به حساب میآمد، در این فکر بود که کالج او در تولید هنر و علوم به جایی برسد که روزگاری دنیا آن را به عنوان "آکسفورد شرق" بشناسد، اما متأسفانه چنین نشد و کالج به دست خود کمپانی بسته شد.

نتیجه

فعالیت دانشمندان و خاورشناسان وابسته به کالج فورت ویلیام، موجب گسترش مطالعات و منابع شرق شناسی شد. سطح علمی آثار آنان (تلیف و ترجمه) هر چه باشد، اما این حقیقت را نمی‌شود انکار کرد که این آثار در تحولات فکری بندیان نقش مهمی ایفا کردند و آنها را از بندبای فکری قرون وسطایی آزاد ساختند. افکار جدید در بند از دانش اروپایی، به ویژه ادبیات، تاریخ و فلسفه از طریق اراده آموزش به زبان انگلیسی، به وجود آمده و آغاز این نوع آموزش تا حد زیادی به وسیله این کالج امکان پذیر شد. علاوه بر این، ترجمه متون کلاسیک از زبان سانسکریت، عربی و فارسی به انگلیسی و زبانهای بندی جدید از فعالیت مهم آن بود. اگرچه نقش اصلی و فعالیت جدی کالج تنها سی سال دوام داشت، اما در همین دور کوتاه در آموزش زبانهای مدرن بندی به ویژه اردو و بندی، و حفظ زبانهای کلاسیک اقدامات ارزشمندی انجام داد و تحول بزرگی در زبان آموزی به ارمغان آورد. تشکیل ادبیات بندی مدرن به سبک نظم و نثر ساده در این کالج از مهمترین دستاوردهای آن به حساب میآید. کالج ذهن و زندگی اجتماعی بندیان را بسیار تحت تاثیر قرار داد. بدون شک این کالج برای منافع اداری-سیاسی کمپانی هند شرقی تاسیس شده بود تا آنها بتوانند پس از آموزش زبانهای هند و آشنایی با فرهنگ آن، بر هند سلط سیاسی محکم و دیرپا داشته باشند. با

وجود این نمی‌شود انکار کرد که کالج فورت ویلیام، به عنوان اولین نهاد آموزش عمومی و شرقشناسی در شمال هند خدمات گسترده به زبانها و ادبیات شرقی انجام داد و رابای جدیدی برای توسعه فرهنگ و تمدن شبه قاره هند باز کرد.

منابع تحقیق

۱- تاراچند، (۲۰۰۱)، تاریخ تحریک آزادی هند، قومی کونسل برای فروغ زبان اردو، دہلی
نو،

- Basu, B.D., History of Education in India, Calcutta, R. Chattarjee Publishers
- Bayly, C. A, The New Cambridge History of India, London, Cambridge University Press, 2008
- Buckland, C.E., Dictionary of Indian Biography, Landon, Swan Sonnenschein & Co, 1906
- Datta, Amaresh, Encyclopaedia of Indian Literature, Delhi, Sahitya Academi, 2003
- Kopf, David, British Orientalism and the Bengal Renaissance, Cambridge university press, London, 1969
- Kumar De, Sushil, History of Bengali Litratue in the Nineteenth Century, Calcutta, Calcutta University Press, 1919
- Mahmood, Syed, A History of English Education in India, Calcutta, Baptist Mission Press, 1895
- Matthai, John, Village Government in British India, London, University of London Press, 1915
- Misra, Bankey Bihari, The Central Administration of the East India Company, Bombay, Oxford University Press, 1959
- Nurullah and Naik, j. P., History of Education in India, Bombay, Macmillan & co, 1943
- Oswell, G.D., Sketches of Rulers of India, Oxford, Clarendon Press, 1908
- Pritchett, Frances, Selected Publications of Fort William College, Columbia University, 1991
- Rahman, Tariq, "Fort William College", Encyclopaedia of Islam, Edition: Three, Edited by Kate Fleet and Others, Brill, 2013

- Riddick, John, The History of British India A Chronology, London, Praeger Publishers, 2006
- Roebuck, Thomas, The Annals of the College of Fort William, Calcutta, Hindostanee Press, 1819
- Wolpert, Stanley, Encyclopedia of India, Printed by Thomson Gale, United States of America, 2006